

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/83-87>

Elnarə Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>
emammedova69@mail.ru

Xalid Səid Xocayev və onun türkoloji irsimizin tədqiqində xidmətləri

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli türkoloqlarından biri olan Xalid Səid Xocayev 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın əsas iştirakçılarından olmuş, Türkologiya elminin əsas təməl qoyucularından biri kimi tanınmışdır. Xocayevin həyatı, elmi fəaliyyəti və xüsusilə “Divanu Lüğat-it-Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindəki mühüm rolu əvəzolunmazdır. Xalid Səid Xocayevin tərcümə etdiyi Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lüğat-it Türk” əsəri bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu əsər Azərbaycanda və Türk dünyasında latın qrafikalı əlifba ilə yazılmış ilk tərcümədir. Məqalədə onun Birinci Türkoloji Qurultaydakı iştirakı və ümumilikdə Azərbaycan dilçiliyinə töhfələri araşdırılır və öyrənilir. Xocayevin fəaliyyəti türkoloji tədqiqatlarda mühüm yer tutur. Onun tərcümə və şərhləri türk dillərinin öyrənilməsi və dil tarixi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə onun elmi mirası, sovet dövründəki çətinlikləri və repressiyaya məruz qalması da qeyd olunur. Burada 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş azərbaycanlı türkoloq Xalid Səid Xocayevin rolu və fəaliyyəti araşdırılır. Qurultayın məqsədləri, əsas mövzuları və Xocayevin bu elmi toplantıya verdiyi töhfələr işıqlandırılır. Məqalədə həmçinin Qurultayın türkologiya tarixi üçün əhəmiyyəti də vurğulanır. Birinci Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş, Xalid Səid Xocayev və digər nümayəndələrin fəaliyyəti həm elmi, həm də ideoloji cəhətdən mühüm nəticələr vermişdir. Qurultayda ana dilinin inkişafı, türk dillərinin ortaq xüsusiyyətləri və terminoloji məsələlər müzakirə olunmuş, Xocayev də bu müzakirələrdə öz elmi mövqeyi ilə çıxış etmişdir. Onun Qurultayda iştirak etməsi, dövrün ən aparıcı türkoloqları ilə fikir mübadiləsi aparması onu həm də bir türk dünyası mütəfəkkiri kimi səciyyələndirir. Xocayevin çıxışı Qurultay iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmış, klassik mətnlərin müasir türkologiyada istifadəsi ideyası böyük maraq doğurmuşdur.

Açar sözlər: *Xalid Səid Xocayev, Divanu Lüğat-it-Türk, türkologiya elmi, tərcümə, ana dili, repressiyalar, Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalıları, əlifba islahatı*

Elnara Mammadova
Azerbaijan Medical University
Doctor of philosophy in philology
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>
emammedova69@mail.ru

Khaled Said Khojayeve və onun Azərbaycanın Türkcülüyə Mirası

Abstract

One of the prominent Turkologists of Azerbaijan, Khalid Said Khojayeve, was one of the main participants of the First Turkological Congress held in Baku in 1926 and is recognized as one of the main founders of the science of Turkology. Khojayeve's life, scientific activities, and especially his important role in the translation of the work "Divanu Lughat-it-Türk" into Azerbaijani are irreplaceable. Mahmud Kashgarli's work "Divanu-lugat-it Türk" translated by Khalid Said Khojayeve is important in several respects. This work is the first translation written in the Latin script in Azerbaijan and the Turkic world. The article examines and studies his participation in the First Turkological Congress and his contributions to Azerbaijani linguistics in general. Khojayeve's activities occupy an important place in Turkological research. His translations and interpretations are of great importance in terms of the study of Turkic languages and the history of language. The article also mentions his scientific legacy, difficulties during the Soviet period, and his exposure to repression. Here, the role and activities of the Azerbaijani Turkologist Khalid Said Khojayeve, who participated in the First Turkological Congress held in Baku in 1926, are examined. The goals of the Congress, the main topics, and Khojayeve's contributions to this scientific meeting are highlighted. The article also emphasizes the importance of the Congress for the history of Turkology. The First Turkological Congress was evaluated as an indicator of the place occupied by Azerbaijani intellectuals in the Turkic world, and the activities of Khalid Said Khojayeve and other representatives yielded important results both scientifically and ideologically. The development of the mother tongue, common features of Turkic languages, and terminological issues were discussed at the Congress, and Khojayeve also spoke with his scientific position in these discussions. His participation in the Congress and the exchange of views with the most leading Turkologists of the time also characterize him as a thinker of the Turkic world. Khojayeve's speech was positively received by the Congress participants, and the idea of using classical texts in modern Turkology aroused great interest.

Keywords: *Khalid Said Khojaev, Divanu Lughat-it-Türk, Turkology, translation, native language, repression Turkological Congress, Azerbaijani intellectuals, alphabet reform*

Giriş

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na qədər Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay, türk dünyasının elmi və mədəni həyatında mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu qurultayda Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrindən – Azərbaycan, Orta Asiya, Krım, Qazaxıstan və başqa yerlərdən gəlmiş 70-dən artıq türkoloq alim iştirak etmişdir.

Qurultay türk xalqlarının dil, mədəniyyət və elmi birliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 131 nümayəndənin iştirakı ilə baş tutmuş bu qurultayda türk dili, ədəbiyyatı, terminologiya, ortaq əlifba məsələləri kimi sahələrdə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir (İsmayılov, 2011).

Bu qurultay bir çox görkəmli alimlərin, o cümlədən Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Orta Asiya və Krım tatarlarından olan ziyalıların bir araya gəldiyi nüfuzlu toplantı olmuşdur (Əlizadə, 2002).

Bu mötəbər elmi tədbirdə Azərbaycan ziyalıları da fəal iştirak etmiş, türkologiya elminin inkişafına töhfələr vermişlər. Onlardan biri də tanınmış dilçi və tərcüməçi Xəlil Səid Xocayev olmuşdur. O, həm bir türkoloq, filoloq və tədqiqatçı, həm də ensiklopedik biliklərə malik bir ziyalı kimi Qurultayda çıxış etmiş, dil və əlifba məsələlərinə dair müzakirələrdə fəal iştirak etmişdir.

Görkəmli maarifçi və türkoloq Xəlil Səid Xocayev əsrin əvvəllərində elmi və ictimai düşüncəyə verdiyi töhfələrlə seçilir. Birinci Türkoloji Qurultayda iştirakı onun elmi fəaliyyətinin zirvələrindən biridir. Bu Qurultay türkologiya tarixində dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, Xocayev kimi alimlərin səyi ilə türk xalqlarının birliyinə, inkişafına və elmi cəhətdən araşdırılmasına güclü təkan

vermişdir. Qurultayda ana dilinin inkişafı, türk dillərinin ortaq xüsusiyyətləri müzakirə olunmuşdur. Xocayevin də bu müzakirələrdəki çıxışı və mövqeyi qurultay materiallarında qeyd edilmişdir. Onun adı bu möhtəşəm tarixi hadisədə fəxrlə çəkilməyə layiqdir. Xocayevin bu tədbirdəki iştirakı Azərbaycanın elmi və mədəni inkişafına böyük təsir etmişdir. O, latın qrafikalı əlifbaya keçmək sahəsində həm Azərbaycanda, həm də keçmiş SSRİ-də yaşayan Türk xalqları arasında geniş fəaliyyət göstərmişdir.

Xalid Səid Xocayev klassik türk dili irsinin qorunması və elmi dövriyyəyə cəlb olunması barədə dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Xüsusilə, Mahmud Kaşğarlının "Divanü Lügət-it-Türk" əsərinin elmi əhəmiyyətini önə çəkmiş, bu əsərin tərcüməsinin və tədqiqinin türk dillərinin inkişafı üçün vacibliyini bildirmişdir. Mahmud Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin tarixini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidə, tarixi mənbədir (İsmayılova, 2024, s.52).

Qurultayda terminologiya, orfoqrafiya və metodika məsələləri gündəmə gətirilmişdir. Azərbaycanlı nümayəndələr bu müzakirələrdə əsas mövqedə olmuş, milli və elmi baxımdan vacib çıxışlar etmişlər (Hüseynova, 2024). Xocayev bu sahələrdə öz elmi biliklərini və müşahidələrini bölüşmüş, "Divanü Lügət-it-Türk" kimi klassik türk dili abidələrinin müasir elmdə istifadəsinin vacibliyini vurğulamışdır. Xalid Səid Xocayev xüsusilə "Divanü Lügət-it-Türk"ün elmi əhəmiyyətini vurğulayan çıxışı ilə yadda qalmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş, Xalid Səid Xocayev və digər nümayəndələrin fəaliyyəti həm elmi, həm də ideoloji cəhətdən mühüm nəticələr vermişdir.

Xocayevin Qurultayda iştirak etməsi, dövrün ən aparıcı türkoloqları ilə fikir mübadiləsi aparması onu həm də bir türk dünyası mütəfəkkiri kimi səciyyələndirir. Xocayevin çıxışı Qurultay iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmış, klassik mətnlərin müasir türkologiyada istifadəsi ideyası böyük maraq doğurmuşdur (Məmmədov, 2015).

Qurultayın məqsədi Türk xalqlarının dillərinin və əlifbalarının vahidləşməsi, Türkoloji elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, Elmi və mədəni əməkdaşlığın gücləndirilməsi idi.

Qurultayda aşağıdakı əsas məsələlər müzakirə olunmuşdur:

- Türk xalqları üçün vahid əlifbanın yaradılması (ərəb qrafikalı əlifbanın ləğv edilməsi və latın qrafikasına keçid).

- Türk dillərinin qrammatik və fonetik cəhətdən tədqiqi
- Terminologiya məsələləri və ortaq lüğətin hazırlanması
- Türk dillərində dərslik və tədris proqramlarının vahidləşdirilməsi
- Leksik birləşmələrin ümumiləşdirilməsi

Qurultayın nəticəsi:

- Latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid qərarı alındı
- Türk dillərinin qrammatik strukturlarının qarşılaşdırılması təşəbbüsünə start verildi
- Türkologiya sahəsində ortaq elmi istiqamətlər müəyyən edildi.

I Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş və Türk dünyasında ilk elmi forumlardan biri kimi tarixə düşmüşdür (Məhərrəmov, 1999).

Xocayev burada bir Azərbaycan nümayəndəsi kimi iştirak etmiş və xüsusilə "türk dillərində vahid əlifba" məsələsində fəal olmuşdur (İsmayılova, 2024). Xocayevin elmi töhfəsi bu qərarların formalaşmasında az önəm daşımırdı. Onun çıxışları savadlı, düşünülmüş və elmi əsaslı idi. O, Azərbaycan türkologiyasının səviyyəsini yüksək səviyyədə təmsil edirdi.

Türk dillərinin öyrənilməsində və ana dilimizin zənginləşməsində silinməz iz qoymuş alimin ən böyük xidmətlərindən biri "Divanü Lügət-it-Türk" kitabını 1935-1937-ci illərdə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən ibarətdir. Bu təkcə dilçilik sahəsində deyil, ümumən türk dünyasının mədəni-mənəvi irsinin araşdırılması və tanıtılması baxımından mühüm addım idi. Bu tərcümə əsasında türk dillərinin tarixi fonetikasi, leksikası və sintaksisi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli

sürülmüş, müasir Azərbaycan dilinin qədim köklərlə əlaqələri açıq şəkildə göstərilmişdir. Xocayevin elmi tərcümə prinsiplərinə əsaslanaraq, “Divanu Lüğat-it-Türk”ü Mahmud Kaşğarlının qələmə aldığı ərəb dilindən Azərbaycan dilinə, orijinala maksimum sadıq qalmaqla icra etməsi qiymətli elmi hadisədir. O, “Divanu Lüğat-it-Türk”ün nəinki tərcüməçisi, hətta görkəmli tədqiqatçılarından biri olmuşdur.

Onun “Divanu Lüğat-it-Türk”ü Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu böyük türkoloq həm alim, həm də milli irsin qoruyucusu kimi xatırlanmağa layiqdir (Əliyev, 2011).

Xalid Səid Xocayevin fəaliyyəti Azərbaycan elmi-mədəni həyatında və Türk dünyasının maariflənməsində əvəzolunmazdır. Onun tədqiqat və tərcümə fəaliyyəti sayəsində bu gün biz türk dilçiliyinin ən qədim qaynaqlarına Azərbaycan dilində də yaxından bələd ola bilirik.

Xalid Səid Xocayevin bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi həm elmi, həm mədəni, həm də ideoloji cəhətdən böyük töhfədir. Bu tərcümə həm dil tariximizə, həm terminologiyaya, həm də türkologiya sahəsinə böyük elmi baza verdi. Xocayevin işi sadəcə bir tərcümə deyil, bütün türk dünyası üçün elmi və mədəni mirasdır (Vəliyev, 2010). Təəssüf ki, repressiyalar onun fəaliyyətini vaxtsız yarımçıq qoydu, lakin bu tərcümə onun türkologiyanın tarixində silinməz iz buraxmasına səbəb oldu.

Xalid Səid Xocayev 1920–30-cu illərdə bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışmış və onu türkologiya tarixində mühüm hadisəyə çevirmişdir. Tərcümə zamanı Xocayev yalnız dili deyil, həm də əsərin orijinal strukturunu qorumağa və terminləri düzgün şəkildə verməyə xüsusi diqqət yetirmişdir (Əliyeva, 2020).

Xalid Səid Xocayevin 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi “Divanü Lüğat-it-Türk” uzun illər ərzində nəşr olunmamış, onun əlyazması isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmışdır (Əskər, 2006).

Sovet dövründə repressiyalara məruz qalan Xocayevin bir çox əsərləri kimi bu tərcümə də uzun illər nəşrsiz qalmış, yalnız elmi arxivlərdə gizli şəkildə saxlanılmışdır.

Əlyazma çox yüksək elmi dəyərə malik olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyası tarixində əvəzsiz mənbə hesab olunur. Tərcümə Xocayevin həm orijinala sadıqlığını, həm də klassik Azərbaycan türkcəsində ustalığını əks etdirir.

Xalid Səid Xocayevin tərcüməsinin əlyazması əsasında 2024-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və digər əlaqədar qurumların təşəbbüsü və ciddi səyi nəticəsində əsər kitab halında nəşr olunmuşdur.

Bu nəşr Xocayevin orijinal tərcüməsini olduğu kimi saxlayaraq, elmi izahlarla, lüğət və izah əlavələri ilə zənginləşdirilmişdir.

Nəşrin ön sözündə Xocayevin həyat və yaradıcılığına, tərcümənin metodologiyasına və elmi əhəmiyyətinə dair ətraflı məlumat verilir (Məmmədli, 2024).

Onun tərcüməsi Azərbaycan türkologiyası üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərin yenidən işıq üzü görməsinin əhəmiyyəti:

- Türk dillərinin tarixi inkişafını araşdırmaq üçün zəngin mənbə yaratdı;
- Azərbaycan türkcəsinin qədim türkcə ilə ləksik və qrammatik bağlılıqlarını göstərdi;
- Gənc tədqiqatçılar üçün türkoloji irsə çıxış imkanı verdi, onlara orijinal tərcümə nümunəsi təqdim etdi;
- Azərbaycan elmi ictimaiyyətini bu möhtəşəm irslə tanış etdi;
- “Divanü Lüğat-it-Türk”ün yalnız mətnini deyil, həm də tarixi-elmi kontekstini anlamağa imkan yaratdı;
- Xocayevin adını və fəaliyyətini yenidən elmi dövrüyyəyə qaytardı.

1937-ci illərin sonlarında baş vermiş Stalin repressiyaları nəticəsində digər ziyalılar kimi Xalid Səid Xocayev də əsassız ittihamlarla “xalq düşməni” damğası ilə həbs olunmuş və güllələnmişdir, onun elmi fəaliyyəti yarımçıq qalmışdır (Qasimov, 2018). Lakin onun tərcümələri və araşdırmaları bu gün də Azərbaycan dilçiliyində və türkologiya elmində əsas mənbələrdən biri olaraq

dəyərləndirilir və tədqiqatçılar üçün əvəzsiz mənbə olaraq qalmaqdadır. Onun adı Azərbaycan və türkologiya elminin tarixində daim ehtiramla yad olunur.

Xalid Səid Xocayevin fəaliyyətləri Azərbaycan elmi-mədəni həyatında və Türk dünyasının maariflənməsində təkrarolunmazdır. Onun tədqiqat və tərcümə fəaliyyəti sayəsində bu gün biz türk dilçiliyinin ən qədim qaynaqlarına Azərbaycan dilində də yaxından bələd ola bilirik.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, M. (2011). Türkoloji Qurultaylar və Azərbaycan. Təhsil.
2. Əlizadə, Ə. (2002). Türkoloji Qurultaylar tarixi. Elm.
3. İsmayılova, M. (2024). "Türkologiya elminin banisi M.Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsəri". "Mahmud Kaşğarlı" Beynəlxalq elmi jurnal. II cild №2, Bakı. səh.49-55;
4. Hüseynova, M. (2024). "Ön söz". Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq elmi jurnal. II cild №2, səh. 11;
5. Məmmədov, R. (2015). "Azərbaycan türkologiyasında klassik lüğətçilik ənənələri". Filologiya məsələləri, №3.
6. Məhərrəmov, A. (1999). Azərbaycan Türkoloji fikrinin inkişafı. Maarif.
- 7.İsmayılova, Y. (2024). "M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində". "Mahmud Kaşğarlı" Beynəlxalq elmi jurnal. II cild, №2, Bakı. səh. 245-249;
8. Əliyev, A. (2011). "Xalid Səid Xocayev və onun elmi irsi". "Dil və Ədəbiyyat" jurnalı, №2, s. 58–64.
9. Vəliyev, Ə. (2010). "Divanu Lüğət-it-Türk və onun türkologiyadakı rolu". Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, №4
10. Əliyeva, S. (2020). "X.S.Xocayevin terminoloji fəaliyyətinə dair qeydlər". Humanitar elmlər jurnalı, №1.
11. Əskər, R. (2006). M.Kaşğarlı "Divanü Lüğət-it-Türk". Şərq-Qərb, I cild
12. Məmmədli, N. (2024). M.Kaşğarlı "Divanü Lüğət-it-Türk". I cild, səh. 35.
13. Qasımov, E. (2018). "Repressiya dövründə itirilmiş alimlər". "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 15 iyun, 2018.

Daxil oldu: 28.03.25

Qəbul edildi: 14.05.25